

УДК: 316.614.6 – 053.6

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДЕЗАДАПТОВАНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ ДО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА.

Максим О. В.

науковий співробітник лабораторії

психології соціально дезадаптованих неповнолітніх

Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

Стаття розкриває соціально-психологічні аспекти методів адаптації дезадаптованих дітей до соціокультурного середовища. Доведено, що психолого-педагогічна корекція саморегуляції дезадаптованих школярів включає: оптимізацію стосунків в шкільному соціальному середовищі на всіх рівнях; залучення дорослих і дітей до єдиного процесу, який дозволяє обмін досвідом і створює безпечне середовище для усіх учасників; сприяння задоволенню основних соціальних потреб кожного учня; стимулювання власної соціально спрямованої активності кожної групи. Визначення психологічних методів адаптації учнів з порушеннями саморегуляції дозволить створити психологам та педагогам програми подолання їх соціальної дезадаптації та сприятиме належній інтеграції в суспільство.

Ключові слова: емпатія, рефлексія, саморегуляція, самоконтроль, самокорекція, самоставлення, соціально-психологічні механізми адаптації.

Актуальність дослідження. Дезадаптація особистості є явищем сучасної соціокультурної ситуації і, водночас, явищем об'єктивної реальності. Вона може з'явитися на будь-якому віковому етапі, якщо через різні обставини зникають або обмежуються можливості задоволення значущих потреб для формування особистості, що розвивається. Посилення явищ дезадаптивного характеру в навчально-виховному процесі пов'язане із збільшенням непередбачуваних критичних ситуацій у повсякденному житті, особливо, як

свідчить практика, вони загострюються в момент вступу до школи, період первинного засвоєння вимог, які висуває нова соціальна ситуація.

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень (Л. І. Дзюбко, В.І Ігнатенко, О. В. Максим, Н. Ю. Максимова, Г. О. Пономаренко, В.Д. Єрмаков та ін.) [1;2;3] виявив, що однією з вирішальних причин дезадаптації молодших школярів є порушення в формуванні «Я-концепції», і зокрема, її поведінкової складової – саморегуляції. В наш час є ряд досліджень, пов'язаних із особливостями розвитку Я образу особистості в цілому і становленням саморегуляції зокрема. Разом з тим, окремі аспекти цієї проблеми, а саме ті, що стосуються методів адаптації дітей з порушеннями розвитку саморегуляції не отримали достатньої науково- практичної розробки. Представлені окремими дослідниками результати досліджень мають досить фрагментарний і нерідко суперечливий характер та вимагають глибшого осмислення і аналізу.

Мета дослідження: розглянути принципи та методи адаптації дезадаптованих неповнолітніх до соціокультурного середовища.

Аналіз проблеми та огляд результатів. Успішно адаптуватися—означає досягти такого стану взаємовідносин особистості та групи, коли«особистість без тривалих зовнішніх та внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби в повній мірі, йде назустріч тим рольовим очікуванням, котрі висуває до неї еталонна група, переживає стани самоствердження та вільного вираження своїх творчих здібностей» [4, с.205]. Значно легше це зробити дорослому, а надто дитині, коли її оточує сприятливе психологічне середовище – коло людей, що її приймають.

Актуальність проблеми соціальної адаптації насамперед зумовлена тим, що кожна людина протягом свого життя входить не до однієї відносно стабільної та референтної для неї групи, і ситуації успішної адаптації та подальшого особистісного розвитку (і навпаки), в тому чи іншому соціальному

середовищі багаторазово відтворюються. В результаті, утворюються та закріплюються певні особливості структури особистості, механізми їх взаємодії. Крім того складний процес розвитку особистості у відносно стабільному середовищі ще більше ускладнюється у зв'язку з тим, що соціальне середовище в дійсності не є стійким і людина протягом життя послідовно та паралельно входить у спільноти, котрі далеко неідентичні за своїми соціально-психологічними характеристиками. Прийнята в одній референтній групі, вона виявляється неінтегрованою, неприйнятною в іншій, в яку включається після чи одночасно з першою. Їй знову й знову доводиться відстоювати свої особистісні позиції.

Якщо ж людині не вдається повністю подолати труднощі адаптаційного періоду в стабільно значимому для неї соціальному середовищі та вступити в нову фазу розвитку, у неї скоріше за все складатимуться риси конформності, залежності, безініціативності, з'явиться боязкість, невпевненість в собі та своїх можливостях. Якщо, перебуваючи вже у фазі індивідуалізації, людина забезпечує своє «інобуття» у членах значимої для неї спільноти, пред'являє їм свої індивідуальні відмінності, котрі вони не приймають як такі, що не відповідають потребам спільноти, то це сприяє розвитку у індивіда таких особистісних новоутворень, як негативізм, агресивність, підозрілість, зазнайство, писав у свій час А. В. Петровський [5, с.147]. Перелічені вище зовнішні прояви супроводжуються відчуттям себе невдахою, жалістю до себе, пригніченістю. Вони ж стають причиною того, що особа намагається триматися від людей подалі, уникати близьких стосунків; стає брехливою та ненадійною, а психологічним захистом обирає приписування своїх почуттів та мотивів іншим людям, у ставленні до інших виникає ворожість. Як правило, саме такі особливості загострюють конфліктні ситуації, створюють бар'єри у спілкуванні, заважають відновленню взаєморозуміння та співробітництва. В основі всіх названих нами негативних утворень знаходиться неадекватна самооцінка людини. Постійний фон негативних емоцій, що супроводжує описані вище

відхилення в поведінці, провокує порушення саморегуляції дезадаптованої дитини.

Правомірно також стверджувати, що низький рівень розвитку психологічних детермінант саморегуляції призводить до розгортання дезадаптивних процесів, формування та закріплення описаних вище негативних новоутворень протягом усього молодшого шкільного віку. Тому, серед інших задач психолога, важливим є завдання формування та корекції механізмів саморегуляції. Допомога у їх розвитку, шляхом розробки та впровадження і адаптаційних програм, які спрямовані на формування механізмів саморегуляції у дітей молодшого шкільного віку. Винятково актуальною є корекційна робота з учнями початкової школи, у яких вже виявлені ознаки дезадаптації, тому що без цього їхнє подальше навчання школі матиме значні труднощі.

Метою корекційно-розвивальної роботи є формування людяності, розвиток соціального та емоційного інтелекту, формування комунікативних умінь та навичок. Важливою особливістю такої роботи має бути «відновлення душевної цілісності» дитини. Тут мають бути задіяні всі структури особистості, а також враховані вікові особливості молодших школярів: несформованість вольових процесів, швидке переключення уваги та нестійкість емоцій, бажання гратися та дитяче магічне мислення.

Розвиток саморегуляції розглядається нами, як необхідний чинник відновлення позитивного настрою, активності індивіда, від яких залежать його емоційно-вольові прояви, адекватне сприймання навколишніх та самоприйняття, впевненість у своїй значущості, відчуття особистісних меж та бажання спілкуватися і приймати інших. Добре розвинена особистісна рефлексія дозволяє диференціювати почуття, розрізняти їх та відокремлювати від альтруїстичних почуттів. Таким чином, захистити справжню емпатію від перетворення її на сурогат, якщо гнів, страх, вина та сором, що виникають як

механізм ушкодженого «Я» соціально неприйнятні емоції прикриваються співчуттям, перетворюють на сурогат, на такий собі захисний механізм.

Зміст корекційної роботи, на нашу думку, полягає в забезпеченні системи впливів на окремих школярів через вплив на шкільне середовище. Для здійснення зазначених впливів необхідна така організація шкільного середовища, яка включає:

1) оптимізацію стосунків в шкільному соціальному середовищі на всіх рівнях;

2) залучення дорослих і дітей до єдиного процесу, який дозволяє обмін досвідом і створює безпечне середовище для усіх учасників;

3) сприяння задоволенню основних соціальних потреб кожного учня;

4) стимулювання власної соціально спрямованої активності кожної групи.

Психолого-педагогічна корекція емпатії дезадаптованих школярів може здійснюватися за умови поєднання зусиль шкільного психолога, вчителя та батьків при провідній функції шкільного психолога. Діяльність шкільного психолога з корекції емпатії у молодших школярів має будуватися відповідно до структури та чинників її виникнення. Програма діяльності шкільного психолога має носити комплексний характер і поєднувати корекцію емпатії дитини, педагогічної діяльності вчителів та сімейно- батьківських виховних настанов.

Наведемо ключові блоки-напрямки, в рамках яких шкільному психологу необхідно будувати корекційно-розвивальну роботу:

1) психокорекційна робота психолога з молодшими школярами з порушеннями розвитку емпатії;

2) робота з учителями з метою вдосконалення прийомів й техніки роботи з дезадаптованими учнями;

3) корекція родинних стосунків у сімейній ситуації, сприятливої для розвитку адаптивних можливостей.

Кожний напрям є окремою підпрограмою даної загальної програми, який має свої особливі принципи роботи психолога.

Розглядаємо діяльність шкільного психолога з метою корекції емпатії соціально дезадаптованих учнів. На підставі проведеного нами дослідження ми розробили такі фактори корекції саморегуляції молодших школярів:

1) навчання адекватному емпатійному розумінню емоційного стану іншого;

2) стимулювання потреби аналізу своїх дій, вчинків, мотивів та співвідношення з нормами;

3) розвиток вольової регуляції поведінки в умовах партнерських відносин з однолітками

4) розвиток потреби до виробітки оцінки результатів діяльності;

5) формування потреби та розвиток цілепокладання: постановка мети, визначення засобів досягнення мети;

На основі цих факторів корекції були розроблені цілі та принципи роботи з учнями:

1. Розвиток психологічних детермінант емпатії та саморегуляції поведінки шляхом корекції відхилень у розвитку емоційно-вольової сфери та рефлексії молодших школярів. Реалізація напрямку роботи передбачає дотримання наступних принципів: добровільності, який визначає участь у роботі за власним бажанням; єдності діагностики і корекції відображає цілісність процесу надання психологічної допомоги; активності, який має

наувазі відбір завдань, вправ та форм їх проведення таким чином, щоб вони забезпечували необхідний рівень мотивації у дитини, підтримували бажання відвідувати заняття і брати в них активну участь; збільшення складності полягає в тому, що кожне завдання повинно проходити ряд етапів від простого до складного; опори на різні рівні організації психічних процесів визначає необхідність опори на більш розвинені психічні процеси і використання методів, які активізують особистісний розвиток; саморозкриття полягає в тому, що кожному учневі забезпечується можливість виявити його власні справжні почуття, переживання, думки, а не відтворювані зразки поведінки; коректної оцінки – психолог оцінює тільки дії і позитивну динаміку засвоєння тих або інших елементів поведінки (але не особистість), оцінка повинна мати спонукальний характер; переважання групових форм роботи та ігрових засобів психокорекції. створення атмосфери успіху та вияву здорових емоцій.

Методами корекції виступили: релаксаційні вправи, казкотерапія, ігротерапія, нейропсихологічні (розтяжки, дихальні).

В ході групових занять використовувалися такі види роботи з казкою:

Розповідь. Розповідь групі нової або відомої казки від третьої особи. Так психолог, розуміючи значення певної казкової ситуації, її корекційний та розвиваючий вплив, акцентує на них увагу під час розповіді. Механізм емоційної ідентифікації дитини з персонажем казки задіяний в процесі сприймання казки, сприяє виникненню співчуття та співпереживання. Групова розповідь казки, яка відома всій групі. У цьому випадку оповідачем є не один учень, а група. Кожний учасник групи по черзі розповідає невеликий уривок казки. Розповідь розподіляється на невеликі уривки вільно і спонтанно залежно від того, яку частину розповіді бере на себе попередній оповідач. Але в процесі цієї роботи психолог контролює розповіді дітей. Подібна форма роботи сприяє формуванню активності та впевненості учнів, елементів саморегуляції та самоконтролю. Важливою для розвитку емпатії є форма роботи, коли учні розповідають казку від імені різних героїв. Ще ефективнішою є постановка

казки з допомогою методу драматизації. Необхідно загострювати увагу учасників на тих почуттях, які переживали герої впродовж казкових подій залежно від того, від імені, якого персонажу відбувається розповідь.

2. Казкова лялькова терапія та драматизація казок. У формі «розстановок» чи драматизації є ефективною як під час індивідуальної роботи з учнем на етапі підготовки, так званому до груповому, так і надалі – під час групових занять. Цікавою формою роботи над народною казкою є драматизація, під час якої діти вживаються в образи своїх героїв, глибше пізнають їх стан та почуття, в яких розкривається значущість внутрішнього світу іншої особистості та надаються взірці для формування власного ставлення до іншої людини. Перед драматизацією необхідно проаналізувати з дітьми характери героїв казки з морально-етичної сторони, що буде виховувати у дітей навички контролю, критичного ставлення до поведінки інших.

Цикл роботи за цим напрямом має здійснюватися за такими етапами: діагностичний етап, спрямований на виявлення дітей з низьким рівнем розвитку емпатії; організаційний етап, спрямований на утворення корекційних груп дітей; програмний етап, спрямований на постановку конкретних завдань корекційної роботи в групі і підбір методів і засобів роботи; корекційний етап, спрямований на практичну реалізацію завдань розвитку; моніторинговий етап, спрямований на відслідковування ефективності роботи з кожною дитиною.

Для всіх учнів експериментальної групи проводилась робота по психокорекційній програмі, яка налічувала 36 годин (дві години на тиждень). Алгоритм роботи з учнем з метою корекції емпатійності складається з таких етапів: актуалізація негативного емоційного стану; усвідомлення переживань; відпрацювання деструктивних емоцій; перевірка емоційного стану; відновлення саморегуляції; розвиток емпатії.

Подібний алгоритм можна використовувати, як в індивідуальній, так і в груповій роботі.

Кожне корекційно-розвивальне заняття мало свою структуру:

1. Ритуал вітання, який дозволяє створити атмосферу довіри, прийняття, розкриття особистості учнів.
2. Хвилини відпочинку з використанням музики, що релаксує, допомагає зняти стомленість, емоційні перевантаження. Для цього використовуються спеціально підібрані звукозаписи. Хвилини відпочинку чергуються з релаксивним малюванням, вправами на дихання, самомасажем, розтяжками, тілесними вправами.
3. Основний зміст занять, який представляє собою сукупність психотехнічних вправ і прийомів, направлених на розв'язання завдань даного психокорекційного комплексу. Кількість вправ та ігор – 3 – 5.
4. Рефлексія заняття, яка передбачає оцінку заняття в двох аспектах: емоційному (що сподобалось, чи не сподобалось, чому?) та змістовому (для чого ми все робили, чому це важливо?). У процесі йде зворотний зв'язок.

Ритуал прощання. Важливим етапом корекційної роботи є рефлексивна оцінка наприкінці заняття. Оцінка сприяє самоаналізу учасників процесу, стимулює народження нових ідей, допомагає зрозуміти, наскільки учні досягли поставленої мети, допомагає коригувати плани наступних занять. Ритуали прощання використовуються наприкінці заняття з метою закріплення позитивних емоцій, формування позитивного образу «Я». Вони проводяться за допомогою так званих «Ігор-оптимізаторів». Кожен учасник групи перед прощанням має отримати «погладжування» або з боку психолога та учасників занять, або самому заявити про власні досягнення та успіхи.

Розглянемо наступній напрям – робота шкільного психолога з батьками з метою корекції відхилень саморегуляції молодших школярів з труднощами соціальної адаптації. Корекція відхилень розвитку емпатії молодших школярів залежить, як вже зазначалося, від того, наскільки вдається залучити до цього сім'ю. Організація роботи з батьками має будуватися на принципах

добровільності та поступовості. Тобто на кожному етапі у роботі беруть участь тільки ті батьки, які виявили своє бажання і згоду на участь. Консультування необхідно супроводжувати рольовими іграми, де б батькам надавалася можливість у грі розв'язувати проблемні ситуації, усвідомити, як відчувається дитина, коли її обмежують, ставлять умови, що любити її будуть за те, що вона буде добре навчатися. Взаємодія батьків у таких іграх допомагає їм стати на місце своєї дитини, подивитися зі сторони на свою поведінку, побачити проблему очима дітей, усвідомити свої прагнення: чи не реалізують вони через дитину те, що не змогли самі зробити у житті. Робота з батьками також спрямована на вдосконалення батьківських засобів розвитку особистості дезадаптованих учнів молодшого шкільного віку у процесі сімейного виховання.

Основні завдання напряму: формування у батьків адекватних уявлень про закономірності психічного та соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку; допомога батькам в усвідомленні проблем, що виникають у дитини в процесі шкільного навчання; корекція батьківських ставлень до труднощів, які виникають у дітей в процесі навчання та спілкування; розширення та диференціація батьківських засобів психічного розвитку дитини.

Цикл роботи з батьками включає такі етапи:

1) ознайомчий етап, на якому всім батькам надається інформація про актуальність розвитку соціального інтелекту в молодшому шкільному віці, особливості психічного розвитку дітей цього віку та повідомляється загальна характеристика взаємодії дезадаптованого учня у класі;

2) організаційний етап, на якому формується група з тих батьків, які виявили бажання на участь у роботі;

3) діагностичний етап, на якому з кожною сім'єю проводиться бесіда для вивчення очікувань батьків від дитини успіхів у навчанні, встановлення характеру та особливостей сімейних стосунків і оцінки ступеню обізнаності

батьків про форми і засоби виховної роботи з дитиною; анкетування для виявлення причин дезадаптації та визначення впливу сім'ї на перебіг адаптації молодших школярів;

4) інформаційний етап, на якому батьків конфіденційно інформують про особливості психічного розвитку їх дитини, її місце і статус у шкільному колективі, наявні утруднення у навчанні та узгоджується спільна програма розвитку дитини;

5) навчально-тренінговий етап, на якому у формі групового тренінгу вирішується завдання усвідомлення важливості емпатії для сприяння психічному та соціальному розвитку дитини та оволодіння адекватними формами і засобами виховання;

б) корекційний етап, на якому у разі необхідності батькам пропонується та проводиться робота з корекції сімейних стосунків.

Розробляючи програму корекційної роботи з дитиною, психолог разом із педагогом мають погодити її з батьками, чітко визначивши в ній їхню роль.

Наступним напрямом є робота шкільного психолога з вчителями, що передбачає корекцію стилю педагогічного спілкування та ставлення вчителів до дітей з труднощами адаптації, відновлення емпатії у педагогів. Робота шкільного психолога з вчителями має бути спрямованою: на вдосконалення знань про причини виникнення та перебіг соціальної дезадаптації; виявлення причин низького розвитку саморегуляції; допомогу вчителям в усвідомленні проблем, що виникають у соціально дезадаптованих школярів з низьким рівнем розвитку саморегуляції; розширення та диференціацію педагогічних засобів розвитку особистості дитини; корекцію стилю педагогічного спілкування. Провідними формами такої роботи є: тренінги, групові дискусії, консультації, бесіди, міні-лекції, рольові та комунікативні ігри.

Висновки. Більшість дітей початкової школи з труднощами соціального пристосування достатньо добре піддається психолого-педагогічному впливу,

якщо педагоги та психолог виступають в ролі фасилітаторів. Емоції дітей молодшого шкільного віку ще доволі перемінні, вони легко піддаються емоційному зараженню, а задовольняючи потребу у прийнятті швидко відновлюють позитивний настрій та забувають образи. Важливою умовою також є налагодження спілкування з батьками чи особами, що замінюють їх, тільки з їхньою допомогою дитина здатна віднайти достатньо ресурсів для відновлення після психологічної травми та успішно долає труднощі соціальної адаптації.

Список використаних джерел:

1. Дзюбко Л. В Психологічні проблеми переходу учнів з молодшої до основної школи / Л. В. Дзюбко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 10. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С. 911 – 922.
2. Максим О. В. Психологічні механізми адаптації дітей з порушеннями розвитку саморегуляції до соціокультурного середовища / О. В. Максим // Проблеми освіти : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.ХV, част. 4– К. «ГНОЗІС» , 2013. – С. 34 – 40.
3. Максимова Н. Ю. Курс лекцій подетскойпатофизиологии / Н. Ю. Максимова, Е.Л. Милютин. – Ростов-на-Дону, 2000. – 573 с.
4. Налчаджян А. А. Социально-психическаяадаптацияличности / А. А. Налчаджян. – Ереван : Изд-во А.Н.Армян.ССР, 1988. – 262 с.
5. Петровский А. . Бытьличностью/ А. В. Петровский. – М:Педагогика, 1990. – 111 с.

REFERENCES:

1. Dziubko, L. V (2010) Psykholohichni problemy perekhodu uchniv z molodsho do osnovno shkoly [The psychological problem of transition from primary to secondary school]. Kamianets-Podilskii: AksIoma [in Ukrainian].
2. Maksim, O.V. (2013) Psykholohichni mekhanizmy adaptatsii ditey z porushenniamirozvytkusamorehuliatsiidosotsiokulturnohoseredovishcha [Psychological mechanisms of adaptation of children with underdeveloped self-direction to social and cultural environment]. Kyiv: «GNOZIS» [in Ukrainian]
3. Maksimova, N.Yu., & Miliutina, E.L. (2000) Kurs lektsiy podetskoypatopsikholohii [Lectures on child psychopathology]. Rostov-na-Donu [in Russian]
4. Nalchadzhian, A.A. (1988) Sotsialno-psikhicheskaya adaptatsiyalichnosti [Social and psychological adaptation of a person]. Erevan: Izd-vo A.N. Armyan.SSR [in Russian].
5. Petrovskiy A.V. (1990) Byitlichnostyu [To be a person]. Moscow : Pedagogika [in Russian].

Максим

О.В. Особенности адаптации дезадаптированных несовершеннолетних к социокультурной среде.

Статья раскрывает социально-психологические аспекты адаптации дезадаптированных детей к социокультурной среде. Доказано, что психолого-педагогическая коррекция саморегуляции дезадаптированных школьников включает: оптимизацию отношений в школьной социальной среде на всех уровнях; привлечение взрослых и детей к единому процессу,

который позволяет обмену опытом и создает безопасную среду для всех участников; содействует удовлетворению основных социальных потребностей каждого ученика; стимулирование собственной социально направленной активности каждой группы. Определение психологических методов адаптации учащихся с нарушениями саморегуляции позволит создать психологам и педагогам программы преодоления их социальной дезадаптации и способствовать надлежащей интеграции в общество.

Ключевые слова: эмпатия, рефлексия, саморегуляция, самоконтроль, психологическая коррекция, самоотношение, социально-психологические механизмы адаптации.

Maksym

O.

V.

Features of maladjusted children's adaptation to social and cultural environment.

The article reveals the social and psychological aspects of methods for maladjusted children's adaptation to social and cultural environment.

It proves that psychological and pedagogical correction of maladjusted pupils' self-direction can be achieved under joint efforts of a school psychologist, teachers and parents with the school psychologist as a leader.

It includes optimization of relationships in the school social environment at all levels; engaging of adults and children to joint activities that allow them to exchange their experience and to create a safe environment for all participants; contributing to basic social needs of each student; stimulation of own socially oriented activities of each group.

This article describes methods to use fairy tales in correctional developing work with socially maladjusted pupils.

The main feature of the fairy tale therapy with students is interaction with pupils for evaluation s.

Psychological, pedagogical problems are elaborated due to moral and spiritual guidance and personal potent

ial.

The author stresses that fairytales are efficient for correction and personal development due to such factors: absence of didactic, absence of clear personification; imagery and metaphoric language; psychological security.

Determination of methods for psychological adaptation of children with impaired self-regulation will support creation of programs for teachers and psychologists to overcome social exclusion of maladjusted children and promote their proper integration into society.

Keywords: empathy, reflection, self-direction, self-control, psychological correction, self-esteem, social and psychological mechanisms of adaptation